

Ворова Т. П.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов для гуманітарних спеціальностей
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЗООМОРФНИХ ОБРАЗІВ У КАЗЦІ «КОНИК-ГОРБОКОНИК» П. П. ЄРШОВА

Анотація. Аналізуються чотири зооморфні персонажі як колективний образ-символ, що ілюструє вплив особливого архаїчного культу. Досліджуються функції й особливості впливу кожного із цих персонажів на дієвість і наповненість життя людей – прихильників культу, з яких виділяється головний герой «Іван-дурень» як носій властивостей і характеристик незвичайного Коника-Горбоконики.

Ключові слова: зооморфний персонаж, колективний образ-символ, архаїчний культ, духовна еволюція.

Постановка проблеми. Авторська літературна казка «Коник-Горбоконики» (1834) П.П. Єршова є унікальним явищем, що характеризується багатоплановим злиттям літературного і фольклорного джерел в єдиному оповіданні, насиченому яскравими, неповторними образами.

У сучасному літературознавстві закріпилася думка про призначення казки П.П. Єршова, переважно, для дитячої аудиторії (Бабушкіна А.П. [1], Мадер Р.Д. [3], Сатін Ф.М. [6] та ін.), у той час як більш вдумливий аналіз твору розкриває глибокі і складні понятійні шари, орієнтовані на ерудованого дорослого читача. Сподіваємося, що наша скромна робота допоможе заповнити прогалину в дослідженнях, пов'язаних з популярною казкою.

Метою цієї статті є дослідження деяких зооморфних образів (кобилиці і коней), що входять в базовий контекст аналізованого твору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загадковим і привабливим є образ білої кобилиці, яку так вдало ловить головний герой Ваня в зачині казки. Є всі підстави вважати, що в цьому казковому образі втілений Дух хліба / Дух рослинності, культ якого був широко розповсюджений ще в кінці XIX ст. Дж. Фрезер у великому дослідженні «Золота гілка» [8] дає рясний етнографічний матеріал, який ілюструє поширення віри в хлібного духа на території Європи і Росії, а також втілення хлібного духа в образах різних тварин, серед яких кінь / кобилиця, мабуть, є одними з найдавніших зооморфних форм культу, прихильники якого вірять, що дух хліба існує відразу в двох іпостасях – в тваринному і в зерні. Кожна рослинна культура може закріплюватися у вигляді особливої тварини / птаха (Пшеничний кінь, Житній вовк, Ячмінний півень і т. ін.). Коли хвилі злакової або будь-якої іншої рослинної культури гойдаються на полі від вітру, – селяни говорять в таких випадках, що Пшеничний кінь / Житній вовк / Ячмінний півень вганяє полями. Селяни вірять, що сила зерна ховається, насамперед, у хвості як осередку перебування запліднюючої міці духу, який слід ловити восени, щоб зиму він провів у будинку селянина, приносячи сток його сім'ї, а навесні хлібний / рослинний дух повинен знову повернутися в поле для виконання своєї репродуктивної функції.

Хлібному духу поклонялися, його шанували і, одночасно, його великою мірою боялися як втілення божества. У відповідності до однієї з теорій «дух хліба являється божеством, или гением, зерновых культур вообще, а не посевов какого-то одного хозяйства» [8, с. 425]. Навесні молодий дух з'являється на полі у вигляді Хлібного Дитяти / Немовляти, у цьому випадку «имеет место смещение животной и человеческой ипостасей духа хліба» [8, с. 429], що, знову ж таки, у різних регіонах може інтерпретуватися і у відповідному зооморфному образі духу злаків.

Відомо, що хлібний дух у вигляді кобилиці уособлював в Стародавній Греції Персефону і Деметру – еквівалентних за своїми функціями богинь. Але людська персоніфікація є набагато більш пізнім втіленням, а зооморфний вигляд – більш раннім і архаїчним. Дж. Фрезер простежує попередників Персефони / Деметри у єгиптян (Осіріс / Ізіда), азіатів (Таммуз / Іштар, Аттіс / Кибела, Адоніс / Афродіта) і інших народів саме в контексті їх більш пізніх антропоморфних культів, що нашарувалися на ранні зооморфні звичаї, пов'язані з сільсько-господарськими сезонними обрядами; зокрема, причастя за допомогою Духа рослинності / Хліба і набуття відповідних божественних функцій людиною, яка поглинає частину ритуальної їжі для втілення якостей бога в людському тілі, що є частиною симпатичної магії.

У казці «Коник-горбоконики» простежуються ті ж явища, засновані на культі Духа Хліба / Пшеничної кобилиці, які були проаналізовані Дж. Фрезером у «Золотій гілці».

Тож, сім'я (батько і троє синів) живуть тим, що вирощують пшеницю, яку продають на столичному базарі. Хтось почав цю «пшеницю шевелить» [2, с. 96], Тому старші брати йдуть вночі в поле «злого вора подстеречь» [2, с. 96] з вилами і сокирою, а молодший Ваня чатує лише з хлібом замість зброї в якості оберега («Хлеб за пазуху кладет» і «краюшку уплетает» [2, с. 99], причастившись таким чином до незвичайного дійства зустрічі з Хлібним Духом). Цілком логічно, що саме він один бачить білу кобилу: за світла місяця / зірок хлібне поле здається білим, а стигле колосся, що схиляється до землі («Грива в землю, золотая» [2, с. 99]), і пшениця, що перевалюється хвилями під вітром, дають повне уявлення, що хтось мчить полем. У повній відповідності з обрядом Ваня сідлає кобилу, схопивши її за хвіст, в якому ховається запліднююча міць Хлібного духу, та ще й задом наперед, щоб ненароком хвіст не відпустити. Кобилиця бурхливо реагує на замах на власну свободу, з усіх сил намагаючись скинути зухвалого вершника, але, врешті-решт, змушена підкоритися чужій волі. Тепер їй треба привести в одну з господарських будівель коло будинку («пастуший балаган» [2, с. 100]), де Кобилиця (Дух пшениці) повинна лишити молодих нащадків, на знак щедрості і рясності майбутнього врожаю, після чого їй слід повернутися в природне (польове)

середовище. («Я же снова выйду в поле / Силы пробовать на воле» [2, с. 100] – чує Ваня від кобилиці).

Після повернення додому Ваню, як людину, що зловив Дух Хліба, висміюють ритуально (для цього вводиться дивна на перший погляд фраза про те, що старий батько «не мог сдержаться / Чтоб до слез не посмеяться», хоча йому сміятися «уж і грешно» [2, с. 102] – гріх, якщо сміх повсякденний, але якщо ритуальний – тоді принагідний). Завдяки появі Кобилиці благословення Духа Хліба перебуває в будинку Вані, створюючи реальний достаток і добробут (це ілюструється через образи-символи двох вдало проданих, дивовижно гарних коней, народжених кобилицею), а особисто Вані – рідкісний талан і успіх, оскільки на нього зійшли божественні якості Духа Хліба, і він є їхнім фізичним носієм (уособлюється через образ-символ Коника-горбоконики). Завдяки цьому Ваня згодом виконує найскладніші завдання-випробування, і кожен раз обов'язково бере з собою талісман-оберіг «хлеба ломотоку» [2, с. 121] (під час ловів жар-птиці і під час подорожі за Цар-дівцею). Щоправда в останній свій похід за каблучкою Цар-дівці він зрадив своєму правилу, взявши лише три цибулини, за що йому довелося викупатися у трьох котлах. У цьому випадку Коник ціною свого божественного ества здійснює у Вані диво фізичного перетворення.

На відміну від вигаданої історії про чорта, складеної Іванком для братів, у дійсності герой стикається з незвичайною, небаченою раніше молодою кобилицею: «Кобылица та была / Вся, как зимний снег, бела, / Грива в землю золотая, / В мелкий кольца завитая» [виділено нами – Т. В.] [2, с. 99] (тут присутня вказівка на пов'язану з даним епізодом стихію землі). Символіка кобилиці / коня дуже складна, поліморфічна і багатоаспектна, об'єднує в єдиний конгломерат казкового образу відразу кілька характеристик. Слід виділити головні риси цього образу, що важливі для аналізу казки. Кобилиця – біла із золотою гривою: цими кольорами підкреслюється солярна природа головного героя; тоді як характеристики вологи, холоду, хаосу в погоді (які були присутні при описі нічних варт старших братів) вказують на домінування місячних якостей в природі на момент казкового оповідання. Лови Ванею Кобилиці – символ приборкання і підпорядкування героєм хаосних енергетичних проявів за місячним типом та затвердження енергії за солярним типом. Біло-золота кобилиця уособлює собою посланницю неба / небесних сил і покровителів, вказуючи на виростаючу чоловічу потенцію у братів, оскільки, всі троє на початку розповіді неодружені. Це – прихована хтонічна сила, що криє в собі незламний чоловічий принцип. Але крім символу родючості, кобилиця є також психопомпом і посланцем богів, і в цій якості може бути або передвісницею смерті, або нового підйому життя. Цим пояснюється страх Данила / Гаврила в перші ночі варті (через опис погоди вводиться опис хаосу хтонічних сил природи і, відповідно, хаосу в душах братів). Врешті-решт, вони все-таки одружуються на грошах, здобутих Іванком, але найперше і найважливіше випробування магічною силою, ясна річ, не проходять, тому з подальшої оповіді вибувають остаточно.

Окрім вищевказаних аспектів, кінь є образом-символом інтелекту, мудрості, розуму, динамічної сили, швидкості думки й ототожнюється з виявленій у фізичному світі увагою Великої Матері, відповідаючи енергії Великого Ін. На перший погляд може видатися парадоксальним, що саме *дурневі* приписується розум і інтелект, а не *розумним* старшим братам. Але в казковому тексті недвозначно вказується саме на такий розвиток подій.

Символічний еквівалент потенційних якостей Вані відображається у відповідному описі його вартового чергування: ніч тиха і зоряна, «місяць всходить» [2, с. 99], – але саме через образ-символ місяця виражаються якісні характеристики розуму і мудрості, а пізніше Ваня і сам опиниться в гостях у небесних палатах Місяця – образі-символі втілення якогось космічного розуму. Заслуговує на увагу те, що множинність образу білої кобилиці і Ванюши, який її осідлав, включає в себе не лише приборкання енергії казковим героєм, що дає поштовх до розвитку його моторного розуму і динамічного інтелекту, але на більш глибокому рівні цей здвоєний образ-символ несе смислове навантаження фізичного тіла (кобилиця) і міці духу, що зійшов на нього (вершник). На перший погляд, сходження духу відбувається неправильно: герой «К кобылице подбегает, / За волнистый хвост хватает / И прыгнул к ней на хребет – / Только задом наперед», і в подальшому, незважаючи на сильну протидію Кобилиці, «крепко держится за хвост», тому що «сам не прост» [2, с. 99]. Саме з цих слів струменить справжня характеристика героя: він – не простий, він відрізняється від інших людей, йому пророкована особлива доля. Тому важливий фінал першої частини, в якій скрупульозно перераховуються всі подальші випробування, призначені для нестандартного героя Вані-дурня, з несподівано щасливим фіналом – одруженням на Цар-дівцею і царювання.

Залишається розглянути опис третього лошати кобили – Конька-Горбунка – самого незвичайного з усіх зооморфних персонажів: «Ростом только в три вершка, / На спине с двумя горбами / Да с аршинными ушами» [2, с. 100], в якому простежується введена в загальних рисах, але пізнавана за основними параметрами символіка лінгама. Отже, можна стверджувати, що сам Горбоконики є образом-символом основоположного енергетичного центру, відповідального за зв'язок і проведення в матеріальний фізичний світ мабуть найпотужнішого архетипу (сексуальної) енергії творчості і творення. Для того, щоб у читача зникли останні сумніви в специфічній природі Коника-Горбоконики, автор кілька разів недвозначно вказує на його природне і природне місце розташування у Вані-дурня: «игрушка-горбунок / У его вертел ся ног» [2, с. 104], або далі в описі подивування Гаврила, що зачудувався, побачивши нову незвичайну силу у брата: «Закричал тогда Гаврило, <...> – / Что за бес такой под ним!» [2, с. 107]. Володіння Коником-горбоконики автоматично дає герою надзвичайні властивості. Це проявляється в надприродній фізичній силі Вані: «... в дверь стучится, / Чуть что кровля не валится: / И кричит на весь базар, / Словно сделался пожар. / Братья <...>, / Заикаясь, вскричали: / “Кто стучится сильно так?”» [2, с. 100-101] (тобто раніше Іван не виявляв надзвичайної фізичної сили, і його брати вкрай здивовані зміною, що сталася з ним). Додатково до цього, новий стан душі у героя відрізняється підвищеним емоційним фоном і особливим емоційним підйомом. Це підтверджується тим, що Ваню майже скрізь автор зображує *сніваючим*: «Отправляется в село, / Напевая громкопесню / “Ходил молодец на Пресню”» [2, с. 100]; «Вдоль по улице идет, / Ест краюшку да поет» [2, с. 104]; «И под. песню дурака / Кони пляшут трепака» [2, с. 112]; «Чистить коней начинает, <...> / Разны песенки поет» [2, с. 115] і т. ін.; плачущим: «Как завоет тут Иван, / Опершись о балаган» [2, с. 104], «На конька Иван садится, / <...> / Что есть мочушки ревет» [2, с. 105]; або в іншому місці (прослав Цар-дівцею): «Тут Иванушка заплакал / И, рыдаючи, просил, / Чтоб конек его простил» [2, с. 131]

і т. ін.; танцюючим: «Вот он поля достигает, / Руки в боки подпирает / И с прискачкой, словно пан, / Боком входит в балаган» [2, с. 104]; Коник також поводитьсь відповідно до настрою господаря: «Горбунок, его почуя, / Дрягнул было плясовую; / Но как слезы увидал, / Сам чуть-чуть не зарыдал» [2, с. 120] і т. ін.

Дивною є фізична сила Коника; це виявляється в тому, що за маленького зросту він несе на собі не лише господаря, але за необхідності Цар-дівичку разом зі надважкою скринєю з її каблучкою, у той час як Ванюша її навіть зрушити не може з місця. А в подальшому герой за допомогою того ж Коника стрімко переміщується, пересуваючись через величезні простори в стислі терміни. Спочатку це були невеликі «експериментальні» переміщення (наприклад, брати вранці вкрали коней, а Іван ввечері їх наздогнав за мить: Коник «стрелою полетел», «И в два мига, коль не в миг, / Наш Иван воров настиг» [2, с. 105]); в епізоді поїздки за пером Жар-птиці: «Конь взвился, и след простыл» [2, с. 107]. А ось під час подорожі за каблучкою Цар-дівички швидкість Коника описується наступним чином: «Горбунок летит, как ветер, / И в почин на первой вечер / Верст сто тысяч отмахал / И нигде не отдыхал» [2, с. 135]. При цьому він вміє переміщатися не лише по землі, але і по небу: «...конек туда вбежал, / Где <...> / Небо сходится с землею», «И на небе очутился» [2, с. 137].

Висновки. Таким чином, у досліджуваній казці П.П. Ершова «Коник-Горбоконики» біла кобилка і три коня є колективним образом-символом, який ілюструє вплив і дію культу Духа хліба / Духа рослинності (біла кобила), матеріальний достаток / статок, які гарантовано мають прихильники даного культу (два проданих гарних коня), духовну еволюцію (для володаря дивного Коника-горбоконики з незвичайними / нестандартними характеристиками: логічний висновок, що винесення в заголовок імені даного зооморфного персонажа підкреслює його виняткову важливість як духовного тригера для основного героя Вані-дурня).

Література:

1. Бабушкина А.П. История русской детской литературы / А.П. Бабушкина. – М. : Просвещение, 1948. – 409 с.
2. Ершов П.П. Конек-Горбунок / П.П. Ершов. – М. : Правда, 1985. – 672 с.
3. Мадер Р.Д. Петр Павлович Ершов и его сказка «Конек-Горбунок» / Р.Д. Мадер // Литература в школе, 2000. – № 6. – С. 20–23.
4. Народная и литературная сказка : межвуз. сб. науч. трудов ИГПИ им. П.П. Ершова. – Ишим : Изд-во ИГПИ, 1992. – 198 с.
5. Особенности языка сказки П.П. Ершова «Конек-Горбунок»: сб. науч. статей / ред. П.В. Шапошникова. – Ишим : Изд-во ИГПИ им. П.П. Ершова, 2007. – 76 с.
6. Сатин Ф.М. История русской детской литературы / Ф.М. Сатин. – М. : Просвещение, 1990. – 301 с.
7. Степанов Л. Петр Ершов и его сказка «Конек-Горбунок» / Л. Степанов // Дошкольное воспитание, 1995. – № 5. – С. 81–83.
8. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. 2-е издание. / Дж. Дж. Фрэзер. – М. : Политиздат, 1986. – 703 с.

Ворова Т. П. Особенности интерпретации зооморфных образов в сказке П. П. Ершова «Конек-Горбунок»

Аннотация. Анализируются четыре зооморфных персонажа в качестве коллективного образа-символа, иллюстрирующего влияние особого архаичного культа. Исследуются функции и особенности воздействия каждого из этих персонажей на событийность и наполненность жизни людей – приверженцев культа, из которых выделяется главный герой «Иван-дурак» в качестве носителя качеств и характеристик необычного Конька-Горбунка.

Ключевые слова: зооморфный персонаж, коллективный образ-символ, архаичный культ, духовная эволюция.

Vorova T. Peculiarities of interpretation of zoomorphic images in the fairy tale „Horse with Hump” by P. P. Yershov

Summary. It is analyzed four zoomorphic characters as a collective image-symbol, illustrating the impact of particular archaic cult. It is investigated the functions and peculiar properties of influence of these characters on the events and plenitude of life of the cult adherents, from whom the main hero (Ivan the fool) is highlighted as a bearer of some qualities and characteristics of unusual Horse with Hump.

Key words: zoomorphic character, collective image-symbol, archaic cult, spiritual evolution.